

ROSSEND SERRA I PAGÈS I LA RECERCA CIENTÍFICA DEL FOLKLORE A CATALUNYA: EL CANÇONER TRADICIONAL CATALÀ I EL *CANÇONER* *DEL RIPOLLÈS*

MARIA ANTÒNIA JUAN I NEBOT

Resum

La imatge que ens ha arribat d'en Serra i Pagès, a través dels seus propis escrits i de la relació epistolar que va mantenir amb els seus contemporanis, és la d'un home de fort temperament i engrescador en la feina. L'habilitat que tenia per exposar el seu pensament va despertar forts sentiments d'admiració entre totes aquelles persones que anaven seguint, puntualment, l'evolució del seu treball a través d'articles, cursos i conferències.

Si la recuperació de la llegenda del Comte l'Arnau va ser l'obra personal en la qual va treballar amb major intensitat i de manera continuada durant tota la seva vida, la recerca del cançoner popular català va ser, probablement, l'objectiu més monumental que va arribar a proposar i a generar. En principi, va aconseguir que aquell cançoner general comencés a ser una realitat com a mínim en dues comarques: el Ripollès, que és la que ens ocupa, i el Bages, on Blai Padró i Joaquim Pecanins anaren publicant en la «Cançonística Popular Comarcana», germen del que després coneixeríem com l'*Obra del Cançoner Popular de Catalunya*.

A través de la correspondència entre Tomàs Raguer i Rossend Serra avui podem anar coneixent una mica millor quina va ser la trajectòria dels esdeveniments.

Paraules clau: Rossend Serra i Pagès, Tomàs Raguer, *Obra del Cançoner Popular de Catalunya, Cançoner del Ripollès*.

Abstract

The image we have of Serra i Pagès, obtained from his own writings and the Episcopal relationship which he kept with his contemporaries, is of a man of strong temper and an enthusiasm about work. The ability he had to expose his thoughts aroused strong feelings of admiration among all those people who reliably followed the evolution of his work through articles, courses and conferences.

If the recovery of the legend of Count Arnau was the personal work in which he worked most closely and continuously throughout all his life, the search for popular Catalan songs was, probably, the most important aim he proposed and generated. In principle, he managed to make that group of songs a reality at least in two counties: the Ripollès, which we are now interested in, and the Bages, where Blai Padró and Joaquim Pecanins went on publishing in the “Cançonística Popular Comarcana”, seed of the *Obra del Cançoner Popular de Catalunya*, as it would be later known.

Through the letters between Tomàs Raguer and Rossend Serra we can now get to know a little better which the course of the events was.

Key words: Rossend Serra i Pagès, Tomàs Raguer, *Obra del Cançoner Popular de Catalunya, Cançoner del Ripollès*.

Vida professional: geografia i folklore

Rossend Serra i Pagès (1863-1929), home dotat d’una forta personalitat, va tenir una intensa vida professional i social les quals van marcar, de manera decisiva, el camí i orientació que sota la seva influència prendria la recerca del folklore a Catalunya, i en especial el cançoner tradicional. Les obres realitzades per persones que van treballar seguint les seves orientacions i tutela, són obres que contenen informacions que, fins aleshores, no havien

aaa

estat objecte d'interès per part dels estudiosos, com ara la manera com s'articulava en la Catalunya del seu temps —i la d'un passat immediat— la vida domèstica o del treball de les classes populars, molt especialment en el món rural, i que sovint recullen dades referents al vocabulari i expressions verbals fora d'ús a la Barcelona del moment.

Professionalment, Serra i Pagès va ser un home intensament dedicat a l'ensenyament de la Geografia, en especial Geografia Humana i Geografia Econòmica, cosa que el va portar a viatjar a diferents capitals europees on va mantenir contactes amb els professionals allí establerts per tal de conèixer els moderns mètodes d'ensenyament que s'utilitzaven a Europa. Circumstàncies familiars van fer que, ja als seus dotze anys, comencés a donar classes de geografia a nois de la seva mateixa edat.¹

Les primeres publicacions sobre temes mercantils, d'economia i geografia comprenen el període que va de l'any 1885 al 1899.² Amb tot, però, alguns dels seus escrits sobre aquestes i altres temàtiques no van ser publicats perquè estaven destinats exclusivament als seus deixebles.

L'interès que tenia pels temes de folklore el va poder exercir com a professional a partir de l'any 1901, any en què va iniciar, a Barcelona, les classes de Folklore a l'Escola d'Institutius i altres carreres per a la Dona, en un intent d'elevat el nivell cultural de la dona catalana, segons ell mateix havia manifestat en més d'una ocasió. Serra i Pagès va aprofitar la seva experiència de professor per dotar a aquella nova assignatura d'una programació, sistematització i metodologia d'anàlisi comparativa, les quals aniria refent i perfeccionant amb el temps, en la mesura que noves dades anaven ampliant el seu coneixement sobre aquella àrea de recerca. A partir de l'any 1900 va intensificar notablement la seva presència en actes públics donant conferències i cursos, amb discursos, que tan sols ocasionalment van ser publicats, sobre temes de folklore, llengua, literatura, gramàtica i novel·lística catalanes.

Va conrear una intensa vida social entre els estudiosos de l'època, amb freqüents relacions epistolars, fins i tot més enllà de les nostres fronteres, i també participant com a membre actiu en diverses associacions culturals, algunes d'elles com a membre fundador, i en altres fins a exercir el càrrec de president. La vinculació d'alguns d'aquests centres associatius amb l'excurcionisme científic, de gran activitat a començament del segle XX, va afavorir que Serra i Pagès trobés en ells l'espai i auditori idonis per projectar les seves propostes de recerca folklòrica segons àrees que ell definia com a comarques



naturals, les quals es delimitaven per unes formes de vida humana comunes diferents, en algun aspecte, amb les que es donaven més enllà d'aquelles àrees comarcals. L'interès que tenia per aquest tema el va portar a participar en el congrés celebrat l'any 1911, a Lleida, convocat amb el tema «Establiment de bases per la delimitació de les Comarques catalanes».

Conferències, cursos, congressos

La intensa activitat que Serra i Pagès generà en aquelles societats culturals, el va portar a donar nombrosos cursos i conferències i a participar en congressos amb temàtiques diverses, sempre des de la perspectiva del folklorisme científic. Bona part dels seus discursos, que anava refent a mida que noves informacions li permetien ampliar el seu camp de visió, es varen anar publicant en els butlletins de les entitats amb les quals col·laborava,³ exercint d'aquesta manera de veritable «mestre», dins i fora de les aules. Cal assenyalar que, aquest, el de *mestre*, és el més alt qualificatiu que va rebre de les seves deixebles en l'*Ofrena* del llibre que van editar amb motiu del seu homenatge, l'any 1926, el qual recollia una selecció d'articles que ell mateix havia escrit, alguns inèdits i altres dispersos en diferents revistes i butlletins. Aquest és, de fet, el seu únic llibre publicat, obra de qui tanta transcendència ha tingut en les principals obres de tema folklòric, individuals i col·lectives, que s'han anat realitzant sobretot durant el segle xx, i que amb els anys ha anat adquirint una dimensió històrica que va més enllà dels propòsits folklòrics inicials.

Caràcter

La imatge que ens ha arribat de Serra i Pagès, a través dels seus propis escrits i de la relació epistolar que va mantenir amb els seus contemporanis, és la d'un home de fort temperament, engrescador en la feina, i amb un considerable poder de persuasió; a vegades un xic victimista, i altres crític gairebé fins a fregar l'ofensa. Tenia una certa tendència a elaborar idees globalitzadores de gran format a partir d'informacions en principi fragmentàries, les quals pretenia anar lligant mitjançant la recerca d'aspectes molt concrets per tal de trobar aquella dada que podia suposar el graó perdut en els seus raonaments. Possiblement va ser un home dotat d'un considerable sentit de la intuïció, per la qual cosa, a vegades, es fa difícil de poder separar allò que obtenia dels seus informadors indirectes, és a dir, d'altres folkloristes, d'allò

aaa



Rossend Serra i Pagès (Barcelona, 1863-1929) (Museu Etnogràfic de Ripoll)

a|a|a

altre que ell intuïa i donava com a fruit dels seus estudis. El cert és que l'habilitat que tenia per exposar el seu pensament va despertar forts sentiments d'admiració entre totes aquelles persones que anaven seguint, puntualment, l'evolució del seu treball a través d'articles, cursos i conferències.

Una singular mostra del que acabem de dir la trobem en la «Nota biogràfica» del llibre anteriorment citat, que li van dedicar les seves alumnes (p. XII) :

Recullía, analisava, clasificava, estudiava, comparava; y la seva ment clarivident no sols descubría, no sols presentía, sino que inventava.

Per més que aquest «inventar» mai no podria ser admès en el camp d'una recerca amb propòsits científics, suposem que hem d'entendre'l com a reconeixement de la capacitat que tenia per intuir i entendre coses que els altres no podien veure ni entendre fins que ell els les mostrava i donava a conèixer.

Trajectòria

Home molt actiu i de ment inquieta, Serra i Pagès acostumava a estar implicat —de manera directa o indirecta— en totes les activitats relacionades amb el folklore que s'iniciaven a Barcelona i fora de Barcelona, amb el propòsit de recollir i conservar tot allò que, procedent del poble, podia ser considerat útil per al coneixement històric, cultural i identitari del poble català.

De la trajectòria que va seguir la seva projecció personal destaquen tres aspectes prou interessants, que són:

- a) la facilitat que tenia per assimilar totes aquelles informacions que li arribaven per diferents vies
- b) la necessitat de comunicar el seu pensament, el qual anava processant, i per tant elaborant contínuament nous raonaments sobre els diversos temes folklòrics en els quals treballava
- c) la immediatesa permanent que va imprimir a la seva obra. Aquesta, que s'anava materialitzant a través de nombrosos cursos i conferències, no li va facilitar el fet de donar per acabada la seva obra en cap dels fronts en els quals treballava, motiu pel qual avui trobem a faltar el que hauria pogut ser la publicació, controlada per ell mateix,

a a a

d'una obra definida i acabada en qualsevol dels camps a què havia destinat els seus treballs de recerca.

Possiblement a causa del seu caràcter, Serra i Pagès va haver de confiar més en les informacions que li arribaven a través d'altres folkloristes que del treball de camp realitzat personalment, ja que, tot i que va treballar directament en la recollida de dades dels informants, no ho va fer amb tanta intensitat, ni en tants fronts, que li permetés elaborar el corpus de coneixements que va anar formulant de manera continuada. Aquestes circumstàncies van conduir, molt possiblement, a crear una xarxa de contactes en diversos punts de Catalunya amb persones les quals, amb el temps, es van anar convertint en fidels seguidors de les propostes de recerca que ell els anava fent. El corrent d'intercanvi d'informació que es va generar en ambdós sentits va beneficiar tant Serra i Pagès, que anava rebent les informacions que sol·licitava dels seus interlocutors, com a aquests mateixos, ja que de manera progressiva Serra els anava alligant sobre com s'havia de fer la recollida d'informació, què, on, a qui, quan, etc.

Amb les informacions rebudes per mitjà d'aquesta xarxa de folkloristes que ell havia anat formant, Serra va anar construint una línia de pensament en qualsevol dels temes folklòrics que es proposava treballar, que necessitava poder exposar gairebé d'immediat al seu auditori. L'absoluta prioritat que donava a aquella exposició d'idees es convertia en el motor que generava nous reptes i interrogants als quals calia trobar resposta, i per tant suposava el contacte continuat amb aquells folkloristes.

És per aquest motiu que, per exemple en el tema del cançoner tradicional, va anar proposant una i una altra classificació dels materials, d'acord amb els materials i informacions que anava rebent. De manera que, a partir d'aquelles propostes de classificació, algunes d'elles inèdites, avui podem deduir la línia que seguia el seu pensament; en canvi, però, no disposem de cap classificació del cançoner que ell hagués arribat a considerar finalment prou satisfactòria.

La llegenda del Comte l'Arnau

L'obra personal en la qual va treballar pràcticament tota la seva vida, va ser la recuperació de la llegenda del Comte l'Arnau. Aquesta és l'obra que el va portar aviat a resseguir aquells indrets de la comarca del Ripollès on li

a a | a

semblava que podria trobar encara viva la llegenda, recollida directament en masies i llogarrets de la geografia arnaldiana on suposava que podia haver tingut ressò la llegenda del comte. Tot i l'intens treball de camp que va realitzar sobre aquest tema, hem pogut constatar que va poder comptar, igualment, amb versions de la llegenda proporcionades per aquells folkloristes ripollesos que ell mateix havia anat orientant en la recerca de temes folklòrics, als quals també havia sol·licitat repetidament informacions puntuals sobre aspectes que podien ampliar i justificar la llegenda com l'obra èpica per excel·lència de la literatura catalana. Les primeres conferències i publicacions sobre el tema arnaldià daten de l'any 1903,⁴ i només en els darrers anys de la seva vida donava, d'alguna manera, per acabat el treball, el qual, encara avui, no ha vist la llum de la publicació.

El cançoner popular català

Si la recuperació de la llegenda del Comte l'Arnau va ser l'obra personal en la qual va treballar amb major intensitat i de manera continuada durant tota la seva vida, la recerca del cançoner popular català va ser, probablement, l'objectiu més monumental que va arribar a proposar i a generar. Monumental pel nombre de persones que van participar en l'empresa, per la dotació econòmica que es va destinar a l'Obra del Cançoner Popular, i pel volum de materials que es va arribar a recollir, dels quals actualment podem conèixer l'abast mercès a la publicació dels «Materials»⁵ a través de Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

El tema del cançoner tradicional havia despertat un gran interès a reconeguts estudiosos del segle XIX, com Marià Aguiló i Manuel Milà i Fontanals entre d'altres, que el veien com a font inesgotable de la cultura de transmissió oral. Sembla que Serra i Pagès tenia alguns coneixements de notació musical, i fins i tot és possible que, en un principi, ell mateix anotés la música d'algunes cançons que, sense ser el seu objectiu prioritari, hauria trobat en les seves estades fora de Barcelona, i sobretot entre els informadors entrevistats pel tema del Comte l'Arnau. És molt possible, doncs, que aquestes circumstàncies el portessin a fer les seves primeres propostes de recerca i classificació del cançoner per comarques. El seu tarannà d'home que insistia una i una altra vegada a exposar la necessitat de recopilar el cançoner popular i que, a més, tenia l'oportunitat de donar conferències sobre aquesta qüestió amb certa freqüència tant a Barcelona com a d'altres punts de Catalunya, va aconseguir que

a a a

aquell cançoner general comencés a ser una realitat com a mínim en dues comarques: el Ripollès, el qual tractarem més detalladament, i el Bages, on Blai Padró i Joaquim Pecanins anaren publicant en la «Cançonística Popular Comarcana».⁶ Serra no va arribar a implicar-se directament en la recollida de materials, però controlava la recerca orientant els folkloristes comarcals en les línies a seguir.

El mes de gener de 1910, en una interessant carta de Serra a Tomàs Raguer, es refermava —amb el seu peculiar estil— en la idea de publicar el cançoner popular català, i es queixava de la passivitat dels de Ripoll en la recerca del cançoner. Al final de la carta feia un parell de preguntes referents a la cançó de «L'hereu Riera» que deixen entreveure la manera com orientava les seves recerques.

De Rossend Serra (Barcelona) a Tomàs Raguer (Ripoll)

31 de Gener, 1910 ASPR⁷: am III 144

Benvolgut cosí:

Suposo que l'any't prova be, pe'l que't desitjo moltes prosperitats. A mi per ara no m'en va gayre; tinch la nena malalta desde fa una quinzena de dies, per més qu'ara ja està gayre be del tot bona. Aviat deurà sortir de casa.

Fa una pila de temps qu'estich ordenant les cançons populars, perque més endavant penso publicar el «Cançoner popular català», que serà una cosa immensa y d'un valor inapreciable. Crech poder arribar á reunir unes 1200 tonades y unes 1500 lletres, que comptant ab les diferents variants, potser sumin 6 ó 7000 cançons.

Naturalment qu'això no es obra d'un tot sol; en primer lloch es obra del poble, en 2on lloch dels col·lectors y en 3é lloch del qu'en reuneixi'ls materials y cada hu que s'hagi cuydat d'anotar la lletra ó la música hi figurarà degudament.

Per tot hi ha gent que s'en cuyda, menys á Ripoll, la Xarxa pirenenca. A Manresa, varen bastar 3 conferencies que vaig donar-hi, perque ho arrelleguin tot lo folk-lórich, ab veritable carinyo. A Tossa, vaig anar-hi per 1er d'any, vaig donar-los una sola conferencia y s'ha constituït una mena de societat repartint-se'ls papers y cada hu s'encarrega d'una cosa diferent. A Bagà, he trovat un capellà qu'ell tot sol aquest estiu, m'ha arrellegat á la ratlla de 200 cançons, lletra y música, etc. etc. Sols á Ripoll, ahont hi he

a a | a

fet prou propaganda y en faig continuament ab el «Puigmal» no he trovat mes que tú qu'haguessis arreplegat llegendes de la comarca.

Justament les cançons més interessants (com el Folk lore en general) son les de la banda dels Pirineus, qu'es el breçol de Catalunya. ¿No hi haurà manera de veure si Ripoll vol contribuir á aquesta obra nacional catalana?

Justament, vosaltres ho teniu magníficament be: hi ha alguna vella com la Ciresa (suposo qu'es viva encara) y altres y altres; pero sobre tot hi ha'l Cego de Batet, à qui no he sentit may, pero'm consta qu'es un prodigi per saber-ne.

Si l'agafaveu y li féyeu cantar cançons, anotant-ne mentres tant un la lletra y un músich la tonada (Mossen Caballeria ó un músich qualsevol) en poques hores, en podríeu tenir una munior; advertint, que les més sabudes (els tres tambors, la pastoreta, l'hostal de la Peyra, la filla del marxant, etc. etc.) ja no les hauríeu de copiar pas. Allavors's podría tenir un aplech nombrós, que fora la base d'una obra que podríeu fer del Folk-lore y guia de Ripoll y á més les cançons, serviríen per el «Cançoner general».

¿Què t'en sembla?

En la cançó de l'hereu Riera diu que mentres estava ballant va rebre la noticia de que la seva promesa estava molt mala á Ripoll ahont s'en hi va anar desseguida. ¿Es possible saber aixó de cert? ¿N'existeix alguna tradició ó recort, atribuint-se á alguna xicota de la vila?

¿Que'm podríes donar l'adresa de Mossén Anton Vila?

Grans mercés per tot.

Recorts y mana á ton afm. Cosí

Pel que fa al *Cançoner*, finalment, l'any 1918 Serra va aconseguir definitivament engrescar els ripollesos en la recerca del cançoner comarcal. Recerca que no deixà de tutelar mentre va durar la recollida de cançons, fins l'any 1922.

De Rossend Serra (Barcelona) a Tomàs Raguier (Ripoll)

10 d'Octubre, 1918ASPR: am IV 361

[...] Suposo que t'estarás cuidant del «Cançoner popular del Ripollès» y espero que haurás trobat la manera de que algun dels musichs pugui anar una temporada a l'Oró, Molinou, Pardinella o qualsevol d'aqueixes grans cases de pagés durant l'esclofollar el blat de moro.

a a a

Crech que aixís mateix haureu embestit a tots aquells que saben cançons
 ¡Sobre tot veure si us podeu entendre ab els Fajules d'Oriola, Estéguel y
 Parramon de Bruguera, que'n saben una pila de nius! [...]

En una carta amb data del 15 de febrer de l'any 1920, va ser quan Ros-
 send Serra donava a en Raguer la gran notícia d'haver trobat la manera de
 publicar el *Cançoner del Ripollès* amb tota dignitat. El personatge del qual
 —per discreció— en aquell moment no donava el nom, era Rafael Patxot,
 però malgrat el nombrós material que ja hi havia transcrit, Serra, per motius
 que se'ns fa difícil d'entendre, va considerar que encara no estava acabat de
 recollir el *Cançoner*. Aquest podria ser un dels motius pels quals els diners
 finalment anessin destinats a una altra obra que es volia de projecció nacional:
 l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Els problemes de relació que ell
 tenia amb algun sector cultural de Ripoll sembla que eren, aleshores, impor-
 tants. Amb tot, però, ell continuava manifestant a en Raguer el seu compromís
 amb la cultura ripollesa:

De Rossend Serra (Barcelona) a Tomàs Raguer (Ripoll)
 15 de Febrer, 1920 ASPR: am iv 410

Benvolgut cosí:

[...] Avuy mateix, una persona molt significada aquí, de qui jo he sigut en
 certa manera víctima y crech que ella veyentho, vol tractar de complaure'm
 molt, ha vingut a felicitar-me ab motiu de fer de patúm en un certámen folk-
 lórich (jo feya veure que no la veyia y no li deya res) quan un escriptor se'm
 queixava de que jo no publiqués res. Jo li deya que'ls que no eren de l'o-
 lla no podíen publicar res y ell empenyat en que jo publiqués el Comte
 l'Arnau, puix li semblava que ell trovaria manera. En aquest punt estávem,
 quan s'ha acostat la persona aludida y ha dit que ell publicaria l'obra meva
 li semblava en condicions excepcionals de paper espléndit, gravats a dojo,
 música com més millor etc etc que per ara no volia dir-me res més y que jo
 no digués res tampoch, pero que's faria. Jo tombant la qüestió, li he dit que
 ho acceptava, pero per una cosa més patriótica encara: pel «Cançoner del
 Ripollés». Sols m'ha encarregat que procurés enllestirlo y que no hi plan-
 gués res. Jo m'he quedat veyent visions y li he prés la paraula perque, no't
 pods arribar a figurar l'empenyo que tinch en fer la obra com cosa patrió-
 tica y com a cosa ripollesa, majorment ara que estich allunyat probable-

aa | a

ment per sempre d'aqueixa vila que per això estimaré tota ma vida, com la meva 2^a població nadiua. Les circumstancies m'hi han empès y segurament val més que no m'hi acosti, més que de cent en quaranta per veure a uns quants bons parents y amichs, el monestir y les meves estimades montanyes de St. Amán y de Montgrony. El tractar de desfer embolichs, portaria renyines que vuy evitar. Això en quant a la part diemne personal. Per lo que's refereix a la part moral, el meu desengany es més gran encara. Tota la teva actuació, tota la teva historia y generositat envers els teus compatriotes, han sigut menyspreades per la pretensió ridícula d'uns barba-mechs sense cap bagatge literari, científich, ni de cap mena, que podran ser excelents fills, treballadors infatigables, persones honradíssimes y totes les bones condicions que's vulguin, pero que son absolutament desconeguts y lo poquíssim que han fet es tan dolent, tan abstrús y tan ridícul, que quan arriuin a tenir seny, pagarien bona cosa per no haverho fet. Jo tinch ganes de venjar-me'n, fent per Ripoll cap a les meves velleses lo que ells ab tot llur esclat de juvenesa, d'ardidesa, d'heroisme de masculinitat etc etc no son capaços de fer.

Es qüestió donchs de moure's de pressa y buscar colaboradors pels pobles. Jo aquest estiu, fent un gran sacrifici, penso dedicarmhi de valent.

Recorts a n'En Ramir, En Vilarrasa, En Peret Serrallonga etc. Disposa de ton afm. Cosí

L'any 1921 Serra va estar molt ocupat amb intenció de presentar-se per a la càtedra de Geografia que hi havia convocada i, malgrat que feia amb interès el seguiment del *Cançoner del Ripollès*, no hi podia dedicar massa temps. Ja no expressava tenir pressa per la publicació del *Cançoner*, i cinc-centes cançons no li semblaven prou per a un cançoner comarcal. Citava en Patxot, i sembla que aleshores el seu mecenatge estava ja orientat a l'obra de recerca d'un cançoner català que assumiria l'Orfeó Català, dins del qual es pretenia incloure-hi el *Cançoner del Ripollès*. Amb tot, ell encara suggeria noves possibilitats de publicació:

De Rossend Serra (Barcelona) a Tomàs Raguer (Ripoll)

1 de Gener, 1921 ASPR: am iv 440

Benvolgut cosí: Aixís que m'aixeco del llit m'en vaig a l'Ateneu a escriure a les persones més íntimes per desitjarlos hi un bon any y com son algunes les cartes que he de fer, 'm dirigeixo a tú com a cap visible y real del

a a a

grupo ripollés Ramir Mirapeix, Vilarrasa y la seva esposa, Mossen Manel, Mossen Torrents, En Girardot y tots quants vulguin col·laborar en l'obra del «Cançoner del Ripollés».

Es inútil fer prechs, perquè no'ls necessiteu y estich segur que esteu més desitjosos que jo mateix de que surti l'obra. Però la lentitud de l'aplega, malgrat l'incansable activitat que especialment tú y el matrimoni Vilarrasa desplegueu, denota que'l «Cançoner» es veritablement cançoner. La precipitació'l perjudicarà.

Jo crech que l'estiu que ve m'en hauré d'anar a l'extranger per estudiar els mapes antics catalans y podser l'altre y tot. Però com tinch el plan de retirar-me als 60 anys (pel març en faré 58) en havent acabat les meves tasques docents per arreplegar de passada una poma per la set, 'm dedicaré de ferm al «Cançoner». Avuy com avuy, estich enterament absorbit per les lliçons; de manera tal, que surto de casa a les 8 del matí y hi torno a 3/4 de 12 de la nit, descomptant una hora per dinar y mitja per sopar; necessitant els dies de festa, per posarme al corrent de lliçons, programes etc: El gasto, es tan enorme a ciutat, que ho he de fer aixís.

Mentres tant, vaig enrodonint el pensament y sempre que puch, comento, anoto y ordeno, les cançons recullides per vosaltres y les poques que jo vaig anotar a Ripoll. Ja te n'he parlat altres vegades; compto que ab tot sense venir noves fonts, podrán aplegarse unes 500 cançons. Això es l'aplech més important que hi hagi hagut fins ara a Catalunya, però això es molt poch, per lo que hauria de ser. Hauria de constar quan menys, de un miler; y francament si no venen en la nostra ajuda gent de Campdevanòl, St. Joan, Vallfogona etc, això está perdut. Lo sensible es, que les cançons de ritme «les més importants», per ara no venen.

Jo no he pogut encara enraonar ab el patrici que está disposat a sufragar els gastos d'un Cançoner català; no sé qui es per més que ho suposo: En Patxot de St. Feliu de Guixols, millonari amich meu o més ben dit, conegut meu: Sé, que sigui qui sigui, l'Orfeo s'ha entés ab ell y naturalment el que no es folklorista, estará encantat ab la idea, perquè l'Orfeo es l'arxiu de les cançons catalanes y a més les aprofita pels seus concerts. Però això es justament lo que'm desespera, tot y ser un gran admirador de l'Orfeo y d'En Millet. Les cançons, no són per cantar en un concert, sino per fer feines o celebrar actes. Els concerts, com l'estudi literari, històric etc de les cançons, són sols derivacions de la «Cançó» en sí y aquesta es la que tractan de donar a coneixer, el grupo de ripollesos.

Si de bones a primeres haguessim pogut reunir un bon aplech de cançons de ritme y haguessim continuat trovant una dotzena de Tiravants, Serra-

a a | a

llongas, Cegos de Batet, Pepet del Sams etc, tot hauria anat be, de segur que a hores d'ara podríem tenir el «Cançoner del Ripollés» y que l'hagués costejat espléndidament. No sent aixís no sé lo que passarà; però recordeu que jo procuraré per tots els medis fer l'obra, que no será de un, sino de tots els col·laboradors y a més, veure si trovo qui la pagui. De no poder ser aixís, podríen sortir quaderns o sigui obretes de la vida dels pastors, la matança del porch, la Setmana Santa, les Camilleres, els balls antics, jochs de meina, els captaires, la pagesia ripollesa, etc. aplechs y ermites del Ripollés (ab els goigs), els oficis, la historia moderna del Ripollés, la vida vilatana y els traguers, ab lo qual s'encabiría tot el Cançoner. [...]

Recorts a tots els col·laboradors del Cançoner, desitjántlosi l'any ben propici.

Ton afm. cosí y amich

Sembla que els de Ripoll no varen ser convidats a una reunió de l'Orfeó que Serra els havia anunciat, i finalment, Raguer es va decidir a escriure al seu cosí, en Serra, per expressar-li clarament i noblement el seu dolor per la manera com havien anat les coses. Desil·lusionat, s'adonava que mai veuria publicat el *Cançoner* tal com el propi Serra els havia encoratjat a recollir, un corpus comarcal. Malgrat el disgust que tenia per la situació creada, la lleialtat de Raguer amb els transcriptors que havien participat en la recerca i amb el propi *Cançoner*, va fer que encara seguís treballant en ell i enviant materials a en Serra. Els enormes esforços realitzats per recollir tot aquell material s'havien convertit en inútils, d'acord amb la idea d'una obra comarcal i patriòtica que havia guiat tota la recerca.

De Tomàs Raguer (Ripoll) a Rossend Serra (Barcelona)

8 de Gener, 1922 ASPR: s/s

Benvolgut cosí: pel dador, En Zenon Puig,

[...]

Suposo que hi ha hagut la reunió a l'Orfeó. No ens pas convidat, ni veig el perquè haguessin de fer-ho. ¿Que hi tenim a fer nosaltres, [obriers?] arrellegadors, en una reunió de gent erudita de músics i folkloristes? Si et sembla convenient en qualsevol lloc la representació del cançoner ripollès, ningú més indicat que tu per a ostentar-la, que has sigut l'iniciador i el propulsor.

a | a | a

Jo ja em faig càrrec que tinc de renunciar a l'il·lusió de veure el Cançoner del Ripollès. Comprenc que ens falta col·laboració comarcal, que tenim algunes seccions molt migrades, i per sobre de tot, falta de medis materials per a portar l'obra a terme.

Per lo que vaig llegint, presenteixo que que l'Orfeó no prestarà cap atenció a un cançoner particular d'una comarca, quan se disposa a emprendre el general de Catalunya. Ja que estàs ficat en aquest assumpte i coneixes el personal i de quin peu se dolen, deus saber-ho probablement i ens ho hauries pogut dir ben clar d'altra banda, pel context de les dos últimes cartes teves em sembla que tu mateix te inhibeixes enterament de nostre cançoner, donant-me a entendre això que no hi ha res a fer.

Desitjo no vegis en mes paraules cap intenció de censura, però que vols que fem nosaltres, que vols que contestem i menys que exigim sense saber el terreno que trepitgem i si hi ha cap probabilitat d'èxit.

En aquest assumpte pots obrar amb entera llibertat. Si no pot sortir el Cançoner del Ripollès, alabat sia Deu. Això no crec sia motiu per a que, si val alguna cosa, no figuri dintre el cançoner general nostre aplech, amb tant d'afany recullit malgrat quedi ofegada la personalitat de la comarca. Sempre haurem portat nostre petit gra d'arena a una obra patriòtica. No ens reservem altre dret que el de publicar a «El Catllar» o aont sia, les cançons que ens sembli.

La següent carta, sense data, sembla posterior a la del 13 de juliol de 1922, tant pel seu contingut com per la numeració en ser arxivada. Sembla que aquesta carta anava acompanyada d'una altra de recomanació per al senyor Patxot en la seva imminent visita a Ripoll. Serra apunta la possibilitat de participar en els concursos de l'Orfeó amb «col·leccions» de cançons que s'anirien traient dels plecets anotats per al *Cançoner del Ripollès*.

De Rossend Serra (Barcelona) a Tomàs Raguer (Ripoll)

s.d. ASPR: am v 478

Benvolgut cosí: Adjunt t'envío una carta que si't sembla convenient pots ensenyar a n'En Patxot, en la que dich absolutament lo que penso y lo que desde un principi m'he temut. L'idea es veure si ell se decideix a publicar o més ben dit a costejar els toquets de folklore del Ripollès. Jo no ho crech, però no costa res de provarho.



Me sembla que això valdria més que presentar 2 col·leccions de cançons a l'Orfeó, per més que no hi ha cap inconvenient, perquè esbotzada ja la cosa, podríeu molt bé presentarmhi 2 o 3 col·leccions que passessin de 50.

Me sembla que'l mateix Patxot t'informaria de les condicions y de lo que cal fer. Jo no ho sé; a Barcelona m'en informaré.

El 1er. de Setembre seré a Barcelona, ahont m'espera la feina. Me serà impossible anar cap dia a Ripoll; gracies per la teva oferta que'm fora violent acceptar. Es més senzill no acostarmhi més, que no pas ferir suspicàcies.

Teu afm. cosí

Així, doncs, per la situació a què s'havia arribat i com a conseqüència del grau d'influència que les propostes d'en Serra havien anat generant entorn a aquest tema, es va afavorir que la important dotació econòmica procedent de la Fundació Concepció Rabell i Cíbils, es destinés finalment a la recollida de materials cançonístic, no ja per comarques sinó segons uns itineraris programats i realitzats per persones qualificades que, comissionades des de l'Orfeó Català, anaven seguint per diversos indrets de Catalunya, País Valencià i Mallorca. Serra i Pagès havia aconseguit el que tant havia predicat, la recollida del cançoner popular, però no que es fes segons el mosaic comarcal en què ell tant havia insistit, cosa que hauria facilitat en gran manera l'estudi analític comparatiu posterior.

La magnitud que va arribar a adquirir l'empresa porta l'empremta del seu segell: la gran capacitat que tenia per mobilitzar la gent exposant les seves idees, però també la dificultat de controlar el seu creixement, possiblement la seva avançada edat i el seu tarannà hi van tenir alguna cosa a veure. En Serra va ser un magnífic engrescador, però les dificultats que tenia per posar límits a la seva recerca són, potser, les mateixes dificultats que va tenir la recerca del seu cançoner, segons es pot deduir dels esdeveniments que envolten i conclouen la recerca feta al Ripollès.

Possiblement, el primer treball que va publicar referent al cançoner tradicional va ser l'any 1909, a la revista ripollesa *El Puigmal* (núm. 69), amb la cançó del Comte l'Arnau; no va ser, però, fins l'any 1916 que va publicar en diversos articles la seva proposta de recerca del cançoner popular català.⁸ Que les dates en què va anar publicant les seves propostes siguin, pràcticament, les mateixes que les que el grup de folkloristes de Ripoll va destinar a la recollida del *Cançoner del Ripollès*⁹ no pot ser considerat simplement una coin-

a a a

cidència, ja que aquell material que es recopilava al Ripollès va ser, precisament, el que li va servir per anar moldejant les seves propostes de classificació i per emmarcar determinats repertoris procedents de la societat rural.

El nom de *Grup de Folkloristes de Ripoll* és el que s'ha donat per identificar un grup de recercadors que es formà a Ripoll al voltant dels anys vint del segle XX. Aquest grup, entusiasta i inspirat en els ideals imperants a l'època pel que fa al folklore, pàtria i catalanisme, era un grup obert que es va anar configurant i modificant amb el temps quant als seus components. El grup es configurà, bàsicament, al voltant de les figures de Rossend Serra i Pagès i de Tomàs Ragner i Fossas, els quals, units, a més, per llaços familiars —eren cosins—, van trobar interessos comuns en la recerca de la cultura tradicional ripollesa.

En Rossend Serra i Pagès és la persona que inspirà i engrescà a Ripoll la recerca del *Cançoner del Ripollès*. Serra passava habitualment els estius en terres ripolleses a la recerca d'informació i dades entorn la llegenda del Comte l'Arnau. A partir de l'any 1918, que és quan sembla que s'inicia formalment el treball de recollida de cançons per al *Cançoner*, compartí les seves recerques del Comte l'Arnau amb les del *Cançoner*, en el qual col·laborà i donà les pertinents orientacions metodològiques per tal que aquest no fos únicament un recull de lletres i músiques de cançons tradicionals, sinó que, a més, fos un cançoner on es reflectís la vida rural i vilatana ripollesa.

Tomàs Ragner i Fossas, farmacèutic ripollès, historiador i arxiver de l'Arxiu de Sant Pere de Ripoll, va ser l'home que a Ripoll va promoure i coordinar les tasques de recollida de material, cercant els informadors que es podien trobar a qualsevol racó de la comarca. El seu tarannà d'home pacient, ordenat i dotat d'intel·ligència i serenitat, van fer d'ell la persona ideal per aconseguir que la llarga i sacrificada tasca de recerca del cançoner, absolutament voluntarista, arribés a bon port; el contacte permanent que Tomàs Ragner mantingué amb Rossend Serra va ser determinant perquè el *Cançoner del Ripollès* pugui ser considerat avui, per les seves característiques, un model de cançoner.

Els primers músics que col·laboraren en la transcripció de cançons van ser: Manuel Cavalleria, organista del monestir de Ripoll; Josep Maideu, organista i compositor ripollès, el qual tot i que el març de 1919 es traslladà a Vilafranca del Penedès en ser nomenat organista d'aquella vila, continuà col·laborant amb el Grup anotant cançons quan podia anar a Ripoll per vacan-

ces; i Damià Torrents, xantre de l'escolania i mestre de capella del monestir de Ripoll.

A les darreries de l'any 1919 s'incorporà al grup Salvador Vilarrasa, propietari rural de la Pobla de Lillet resident a Ripoll, el qual, a més d'anotar les cançons d'informants de la Pobla i de les Llosses, i per influència directa de Rossend Serra i Pagès, s'interessà vivament pel folklore que ell coneixia i tenia més a prop: la vida dels pastors,¹⁰ i la vida a pagès.¹¹ La seva esposa, Núria Roquer, interessada també en el folklore ripollès (va publicar diversos articles referents al folklore a la revista *El Catllar*), va col·laborar també en el *Cançoner* com a informant.

Ramir Mirapeix, Zenon Puig i Lluís Vaquer, farmacèutics tots tres, i amics de Tomàs Raguer, igualment farmacèutic, van estar vinculats al grup, si bé l'únic que consta com a col·laborador en el *Cançoner* és Ramir Mirapeix, que també era cosí de Rossend Serra.

Altres col·laboracions, encara que de forma molt més esporàdica i puntual, vingueren per part de Ramon Serrat, de Sant Joan de les Abadesses, Josep Tor i Àngel Canelles, de Ripoll, i Joaquim Pecanins, aquest darrer de Manresa, si bé possiblement cap dels quatre no pugui ser considerat com a membre integrant del grup.

L'ambient favorable que durant aquells anys es creà a Ripoll envers totes les coses íntimament lligades a la terra i la seva gent, va tenir un considerable ressò en dues publicacions ripolleses: *El Catllar* (1920-1922) i *Scriptorium* (1923-1936), en les quals l'actitud de col·laboració de l'impressor Daniel Maideu resultà decisiva per al seu manteniment quan van arribar moments difícils per a la seva pervivència. A *El Catllar*, a més de publicar-hi articles els folkloristes ripollesos, acostumava a col·laborar-hi Rossend Serra, qui també publicava a *La Veu Comarcal*, unes vegades signant els articles en nom propi, i altres amb anagrama (*R. Peray Grases* i altres). La revista *Scriptorium* es fundà a finals de 1922, editada per Daniel Maideu i amb Tomàs Raguer com a director.

Una altra de les realitzacions del Grup de Folkloristes de Ripoll (GFR) va ser la creació, l'any 1929, del Museu Folklòric de Sant Pere de Ripoll (avui Museu Etnogràfic de Ripoll), gràcies a la iniciativa de Tomàs Raguer, Ramir Mirapeix, Zenon Puig i Lluís Vaquer; museu que per la seva singularitat, qualitat i diversitat del material exposat podia ser considerat com a model de museu, representant fidel del moment històric en què va ser creat i de les eta-

pes d'ampliació que es van anar succeïnt. Tot i que en la formació d'aquest museu Rossend Serra i Pagès no hi va intervenir de manera directa, es tractava d'una iniciativa ripollesa que reflectia, prou clarament, que la seva línia de pensament havia estat assimilada pel grup de folkloristes, per l'orientació que havia pres la recerca del folklore comarcal: material pel que fa al museu, i immaterial pel que fa al cançoner i al llegendari.

Avui podem considerar el *Cançoner del Ripollès* com la primera obra col·lectiva de recerca del cançoner tradicional feta a Catalunya; va ser realitzada pràcticament entre 1918 i començament de 1922, i aconseguí aplegar més de cinc-centes cançons de la comarca del Ripollès; hi participaren vint transcriptors o folkloristes, i foren entrevistats vuitanta-un informants.

El procés seguit en la recerca va ser, en primer lloc, localització i transcripció de les cançons d'informants de la vila de Ripoll, i després els de les localitats veïnes. Primer s'entrevistava aquells informants que, amb fama de bons cantaires, podien donar major nombre de documents, i després altres informadors de repertori més reduït.

Va ser el 1918 quan s'inicià de forma sistemàtica la recollida de cançons a Ripoll, amb la intenció de compilar el *Cançoner del Ripollès*. El 1918, J. Maideu va transcriure les cançons de Pere Fajula (nebot), i J. Pecanins i M. Cavalleria anotaren les de Filomena Portabella i Modesta Meix. Entre 1918-1919 M. Cavalleria entrevistà Pere Soler (a) Peret Serrallonga, mentre J. Maideu ho feia a Josep Altarriba (a) Pep Ceguet o Pep dels Salms, la seva esposa Maria Sañas, la filla d'ambdós Florentina Altarriba, i en Danès (sastre) de Vallfogona. El 1919 es va continuar la recerca a Ripoll: M. Cavalleria anotà les cançons de Jaume Mallarach (a) Tiravant, i D. Torrents les de Pere Fajula (vell) de Xerraviu (Ogassa). El 1920, Salvador Vilarrasa va iniciar la seva recollida de cançons a Ripoll anotant les de Josep Colom, i va anar després a les Llosses per transcriure les de Maria Pujals i les de la seva germana Margarida Vilarrasa. El mateix any, Salvador Vilarrasa va transcriure les cançons de Jaume Fornell (pastor) i altres informadors de la Pobla de Lillet. Igualment són d'aquest any les cançons que M. Cavalleria va anotar d'Antoneta Orriols, de la Pobla. El fet que es recopilassin les cançons de la Pobla, comarca del Berguedà, en el cançoner de la comarca ripollesa és degut a les relacions freqüents que, per raons familiars i econòmiques, hi havia entre el transcriptor, Salvador Vilarrasa, i els entrevistats.

El 1921 Lluís Canyelles va col·laborar aportant cançons de Sant Joan de les Abadesses, i D. Torrents, J. Maideu, R. Mirapeix i J. Tor anotaren les de Josep Simon de Sovelles (a) Pep de Sovelles.

Algunes cançons que s'inclouen en el *Cançoner* estan datades dels anys 1903, 1907, 1911, 1915 i 1916; és molt possible que formessin part de les col·leccions particulars de Rossend Serra i de Tomàs Raguer, i posteriorment s'integressin al corpus del *Cançoner del Ripollès*; aquestes cançons procedeixen de Bagà, la Pobla de Lillet, Gombren, Campdevàrol, Vallfogona, Torelló i Ripoll, i n'hi ha algunes de Josep Casals, conegut com «el cego de Batet».

Si el mes de gener de 1922 Rossend Serra deia en un dels seus articles referents al cançoner popular català, que el GFR «tot just» començava i ja tenien prop de «cinc-centes cançons», i aquest és el nombre aproximat que ha arribat a nosaltres, és evident que el projecte era de recollir-ne un nombre major. Haurem d'acceptar, doncs, que aquesta obra que va començar i es va realitzar amb una gran empenta —en un moment en què ni els mitjans de transport ni els tècnics de reproducció sonora per a la transcripció de les cançons eren els d'avui— és, doncs, una obra que restà interrompuda. Tanmateix, hi ha quelcom que corrobora les nostres suposicions, es tracta d'un llistat de cantaires que acompanya els manuscrits del propi *Cançoner*, d'entre els quals n'hi ha un cert nombre que no consta que haguessin arribat a ser entrevistats. Aquests són: Vicenç Fajula, d'Estéguel (Campelles), Parramon (germà del Fajula de Xerraviu) (Bruguera), Margarida Creuet (Queralbs), i la Marieta de les Petxines, la Cucuta, la Castellota, la Clemència (modista), la Cotnes (casada amb el carnisser), l'estanquera Fossas, Teresa Riba (la Nena), Genoveva (la dona del «Clarinet») totes elles de Ripoll.

El *Cançoner del Ripollès*, publicat l'any 1998, és, possiblement, el més fidel exponent de les propostes de Serra i Pagès per al cançoner tradicional català. El mètode seguit en la recerca va ser el de donar molta importància a la recollida de les variants i versions que, sobre un mateix tema, donaven diferents informants procedents de diferents indrets de la comarca. En aquest aspecte cal destacar com, per primera vegada, les petites variants que tant del text com de la música de les cançons anaven sorgint, eren valorades unes vegades com a variants pròpies d'alguna de les valls ripolleses, altres vegades com a procedents d'adaptacions a determinades feines o oficis, i altres com a producte d'un sol individu.

Els ideals que van moure el Grup de Folkloristes de Ripoll van anar sempre acompanyats del rigor en la recerca segons els postulats del folklore de l'època; en conseqüència, les seves obres transcendeixen els àmbits purament folklorístics per servir de material base a d'altres estudis que aprofundeixin en el coneixement analític i teòric en disciplines que considerem que hi estan directament implicades, com són l'etnologia, la lingüística, l'etnomusicologia, la història, etc.

Notes

1. *Alguns escrits del Professor Rosend Serra y Pagès*, Estampa de la Casa Miquel Rius, Barcelona 1926. ('Nota biogràfica' pàg. VII)
2. Molts d'aquests articles van ser publicats a les revistes: *Crònica Comercial*, de Barcelona, *El Jueves*, de Ripoll, *El Olotense*, d'Olot, *Diario Mercantil*, de Barcelona, *El Eco del Comercio*, de Barcelona, *L'Almogàver*, de Figueres, *Boletín de la Sociedad Geográfica de Barcelona*.
3. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, la revista *Catalunya*, de Barcelona, *Revista Olotina*, d'Olot, *El Puigmal*, de Ripoll, *La Veu Comarcal*, de Ripoll, *El Catllar*, de Ripoll, *Almanach de l'Esquella de la Torratxa*, *Club Muntanyenc*, revista *Renaixement*, de Barcelona, *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca del Bages*, revista *Excursions*, de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, *Revista Musical Catalana*, de Barcelona.
4. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núms. 106, 107; revista *Catalunya*, febrer 1904.
5. *Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Materials*, a cura de Josep Massot i Muntaner, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
6. Rossend SERRA I PAGÈS, «El Cançoner Musical Popular Català», *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*, 1917, núms. 70 (p. 210-231), 71 (p. 232-247), i 1918 núm. 72 (p. 249-264). B. PADRÓ, i J. PECANINS, «Cançonística Popular Comarcana», *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*, 1906-1930, núms. 3-7, 12, 19-27, 32-33, 37, 63-64, 66, 89-90, 130-131, 134-135, i 137.
7. Arxiu de Sant Pere de Ripoll
8. Revista *Renaixement* núms. 280-283, any 1916, Barcelona; *Butlletí del Centre excursionista de la comarca del Bages*, núms. 70-72, anys 1917, 1918; «Excursions» de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, època 2a núm. 50, any 1919; *Revista Musical Catalana*, núm. 211, Barcelona, 1921; conferència donada l'any 1922 a l'Arxiu d'Etnografia i Folklore, publicada a *Alguns escrits...* (obra citada).
9. Publicat pel Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, Ripoll, 1998.
10. Salvador VILARRASA, *La vida dels pastors*, Impremta Maideu, Ripoll, 1981 (reedició).
11. Salvador VILARRASA, *La vida a pagès*, Impremta Maideu, Ripoll, 1975 (reedició).

Bibliografia

- JUAN NEBOT, Maria Antònia (ed.) (1998), *Cançoner del Ripollès*. Ripoll: Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès.
- (1991), «El Cançoner del Ripollès: un cançoner pirinenc; “La porqueirola”: versions, anàlisi», *Aixa, Revista Museu Etnològic del Montseny* (Arbúcies), núm. 4, p. 7-17.
- (1992), «El Grup de Folkloristes de Ripoll», *Revista de Girona* (Girona), núm. 154 (setembre-octubre).
- (2000), «El Pirineu com a lloc comú a través del cançoner popular», *Ibix* (Ripoll), núm. 1.
- (1998), «Ramon Violant, etnògraf, entre el Museu de Ripoll i el del Poble Espanyol», *Revista de Girona* (Girona), núm. 186 (gener-febrer).
- Materials, Obra del Cançoner Popular de Catalunya* (1926-1929). Barcelona: Fundació Concepció Rabell i Cibils, vols. I-III.
- «Materials, Obra del Cançoner Popular de Catalunya», a *Materials, Obra del Cançoner Popular de Catalunya* (a cura de Josep Massot i Muntaner) (1993-2010), vols. IV-XX, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SERRA I PAGÈS, Rossend (1926), *Alguns escrits del Professor Rosend Serra y Pagès*. Barcelona: Estampa de la Casa Miquel Rius.

Arxius

ASPR = Arxiu de Sant Pere de Ripoll